

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ УСИНОВЛЕННЯ В СІМЕЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Н.П. Косенко

помічник-консультант

народного депутата України на постійній основі,

здобувач кафедри цивільного права і процесу

Національної академії внутрішніх справ

Постановка проблеми. Вивчення спеціальної літератури показало, що на розвиток традиційних форм соціального влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, у кожній окремій країні, значного впливу мали історичний досвід, національні особливості, релігійні погляди та багато інших чинників. Однією з таких форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є усиновлення, яке має давні традиції у різних світових культурах. Слід підкреслити, що усиновлення, як соціальний інститут, відомий людству з найдавніших часів, однак його мета, у різні епохи, цілком і повністю залежала від ступеню розвитку конкретного суспільства.

Законодавством встановлено, що регулювання сімейних відносин в Україні здійснюється з метою забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку [1]. В свою чергу, соціологічні дослідження свідчать, що навіть за гарних умов утримання та виховання у дитячих державних закладах, діти, що в них виховуються, істотно відрізняються від дітей, які зростають у сім'ї. Морально-психологічний клімат у таких закладах, наголошує О.І. Карпенко, не сприяє повноцінній соціалізації дитини та підготовці її до самостійного життя у суспільстві [2, с. 79]. Брак атмосфери життя у сім'ї, негативно впливає на особистісні якості дитини вже як дорослої людини, на характер її поведінки [3, с. 42]. Все вищенаведене дозволяє стверджувати, що усиновлення є найкращою формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в результаті чого вони вибувають із системи державної опіки та піклування, позбуваючись статусу дитини-сироти чи такої, що лишилась без батьківського піклування й отримують сім'ю, стають її рівноправним членом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальним питанням щодо сутності та значення інституту усиновлення присвячено чимало робіт науковців, серед яких у першу чергу слід назвати: Є. Ворожейкіна, Я. Шевченко, О. Пергамент, Н. Єршову, О. Пушкіна, З. Ромовську, С. Фурсу, Л. Драгневич, Л. Короткову, І. Жилінкову, Л. Зілковську, О. Пунду та ін. Підґрунтям для здійснення даного дослідження стали наукові праці українських та російських

учених В. Бошко, Г. Матвєєва, В. Маслова, О. Йоффе, К. Побєдоносцева, О. Нечасової, М. Клячко, В. Рязанцева, О. Карпенко, Н. Нижник, О. Федорової, В. Кустової, В. Кубишкіної, С. Стасюка та ін.

Метою статті є дослідження становлення та розвитку усиновлення, як провідної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і як правового інституту сімейного права, в історичному аспекті.

Основні результати дослідження. Перші писемні згадки про усиновлення зустрічаються ще в Законах Хаммурапі стародавнього Вавілоу, в індійських законах Ману. Тим не менш, як повноцінний, уже правовий інститут, усиновлення, з'явилося в Стародавньому Римі. Побєдоносцев К. відзначав, що усиновлення вперше набуло юридичного вигляду в римському світі [4, с. 194-195]. За римським цивільним правом, усиновлення розглядалося як встановлення батьківської влади над чужими дітьми з виникненням відносин, подібних спорідненості. Порядок усиновлення в Стародавньому Римі зводився до: римський громадянин, який бажав усиновити свого співгромадянина, заявляв про це на народних зборах, і санкція зборів вважалася достатньою для закріплення факту усиновлення. Подальший розвиток суспільства, спричинював і законодавчі зміни щодо усиновлення. Так, у роки правління візантійського імператора Юстиніана I (527-565 рр.) особи, які усиновили дитину, і голова родини, до якої вони належали, мали з'явитися до магістрату для одержання необхідного дозволу. При Юстиніані, двостадійний процес усиновлення було замінено заявою перед судом. Крім того, усиновлений продовжував перебувати під владою рідного батька, стаючи лише законним спадкоємцем усиновлювача [5, с. 50-51]. У більшості західних країн (крім Великої Британії) законодавство про усиновлення базувалося на римському праві або, пізніше, на Кодексі Наполеона.

На Русі, усиновлення як штучне «синівство», як прийняття стороннього до складу сім'ї, відбувалося з давніх-давен, з епохи язичництва [6, с. 66]. Древнє звичаєве право передбачало різні процедури усиновлення, зокрема, через обряд фіктивного народження, до якого могли вдаватися також і чоловіки, шляхом одруження на вдові брата. Тобто, на Русі, усиновлення було відоме і до прийняття християнства. Слід наголосити, що сімейне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування було відомим і за часи Київської Русі та було закріплене вже у Руській Правді (хоча законодавчо принцип пріоритетності влаштування дітей у сім'ю було закріплено тільки в часи царювання Катерини II – Указ від 7 листопада 1775 р.) [7, с. 109]. У добу християнства, усиновлення здійснювалося за допомогою особливого акту церковної влади, церковним обрядом «синотворенія». Всі дії, що здійснювалися духовенством з метою усиновлення, були засновані на настановах візантійського права [8, с. 35].

Порядок усиновлення довгий час не піддавався істотним змінам. У Московській державі було лише одне важливе розпорядження: не можна було усиновлювати своїх незаконних дітей. У період правління Петра I посилювалася й набула впорядкованішого характеру боротьба з бездоглядністю. У 1706 р. новгородський митрополит Іов, відкрив перший у Російській імперії

притулок для «соромних» (незаконнонароджених) дітей. На його утримання за указом царя були звернені доходи від кількох монастирських вотчин. Згодом видали розпорядження про створення спеціальних госпіталів для незаконнонароджених дітей, а потім – сирітських будинків [9, с. 88]. В Указі Петра I (1714 р.) «Про єдиноспадкування» та Інструкції про магістрати 1724 р., про усиновлення згадувалося лише побічно, у зв'язку з передачею спадкоємцям майна спадкодавця.

Нове ж законодавство про усиновлення, стало формуватися з кінця царювання імператриці Катерини II, і розвивалося за царювання імператора Олександра I [10, с. 14]. Всі тенденції в еволюції інституту усиновлення, які містилися в багатьох Указах, прийнятих у першій половині XIX ст., знайшли свого відображення в томі X ч.1 «Законів цивільних» Зводу Законів Російської імперії (ст.ст. 145-163).

З 12 січня 1828 р. встановлювалось, що приписку до власного звання слід уважати формою усиновлення. Право купців і міщан, приписувати до власного звання підкинутих дітей, тих, хто не пам'ятає споріднення, та осіб, що перебувають на вихованні, було встановлено указом ще з 1744 р. Але, саме з 1828 р. таку приписку законодавці почали визнавати як усиновлення [11, с. 128].

Помітним кроком уперед у формуванні законодавства про усиновлення, став Закон «Про дітей усиновлених і узаконених» (1891 р.). Відтепер, незаконнонароджених дітей, можна було не тільки узаконювати, але й усиновлювати. Цим же законом встановлювався судовий порядок усиновлення. Прохання про усиновлення розглядалися окружним судом за місцем постійного проживання усиновлювачів і усиновлюваних. Були кодифіковані і систематизовані існуючі правила усиновлення. Порядок здійснення усиновлення регламентувався Статутом цивільного судочинства 1864 р. Уперше на законодавчому рівні закріпили можливість узаконення юридичного акту, за допомогою якого діти, народжені поза шлюбом, прирівнювалися до народжених у шлюбі [11, с. 128].

З червня 1902 р. був виданий закон про усиновлення, ст. 23 якого детально регламентувала порядок усиновлення. Сам закон мав назву: «Про поліпшення становища незаконнонароджених дітей». Цим законом не тільки допускалося усиновлення позашлюбних дітей, а й були встановлені менш суворі умови їх усиновлення. Усиновлювач у цьому випадку міг бути молодше 30 років, була не обов'язковою різниця у віці (18 років) [9, с. 101].

У дореволюційному російському праві, усиновлення розглядалося як договір між усиновлювачами і прийомною дитиною (або його законними представниками), дійсний в силу судового затвердження. При усиновленні вимагалася згода усиновленого, якщо він досяг 14-річного віку, згода батьків усиновлюваного або його опікунів і піклувальників. Для усиновлення одним із подружжя потрібна була згода другого із подружжя. Всі перераховані умови носили обов'язковий характер і не передбачали виняткових випадків. Тим не менш, перевірка їх дотримання, по суті, проводилася лише при усиновленні по суду, яким виносилася ухвала після їх посвідчення.

Перша світова війна, революція 1917 р. призвели до різкого збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, які втратили батьків. Досліджуючи питання щодо охорони дітей, позбавлених батьківського піклування в історичному аспекті, Г. Стасюк підкреслює, що до 1917 р. форми громадського та сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розвивалися паралельно і не конкурували між собою [7, с. 110]. Якщо була можливість, дитину влаштовували до відповідного закладу, а якщо не було можливості це зробити, то майже завжди знаходились добрі люди, які брали сироту до своєї сім'ї для догляду, опіки чи усиновлення. Для порятунку таких дітей, вказує В. Кубишкіна, восени 1918 р. у багатьох містах з'явилися громадські організації – ліги порятунку дітей, засновані громадськими діячами і кооператорами. Ліга опікувалася проблемами всіх дітей, незалежно від політичних поглядів їх батьків. Спочатку ці громадські організації направляли дітей до «санаторіїв» на лікування, далі – до колоній, де їх навчали ремесел [12, с. 25].

Перший Сімейний кодекс про шлюб, сім'ю і опіку (1918 р.), регулював основні питання сімейного права у відповідності з новими економічними відносинами першого етапу розвитку соціалістичного суспільства. Але слід зауважити, що усиновлення цим кодексом заборонялось. Так, у ст. 183 згаданого кодексу зазначалось, що з моменту вступу у силу даного закону не допускається усиновлення ні своїх, ні чужих дітей. Рішуча відмова від влаштування значної кількості осиротілих дітей під час Першої світової війни (1914 р.) і громадянської війни (1918 р.) у чужі сім'ї пояснювалось багатьма обставинами. В основному, такий стан речей був викликаний пересторогою того, що під видом усиновлення буде експлуатуватися дитяча праця. Крім того, в усиновленні, яке в царській Росії використовували для узаконення своїх позашлюбних дітей, у радянській державі не було необхідності, так як у кодексі було чітко сказано, що всі діти рівні, користуються рівними правами незалежно від того, законні вони чи народжені поза шлюбом. Припускали також, що сирітство і дитячу бездоглядність можна усунути тільки широко організованим суспільним вихованням дітей. Усиновлення заборонялось іще і тому, що воно могло бути використане для штучного розширення кола осіб, що мають право на отримання в своє розпорядження трудового господарства в порядку декрета про відміну спадкування. І нарешті, – через заборону найманої праці в селянських господарствах, можна було очікувати широкого використання приймацтва, в обхід новому законодавству. Таким чином, одним із аргументів заборони усиновлення, було запобігання можливій експлуатації неповнолітніх, які під виглядом усиновлення, могли бути використані як дешева робоча сила і не перебували під захистом законодавства про працю. У 20-х роках ХХ ст. в юридичній літературі був розповсюджений погляд, за яким усиновлення розглядалося як явище тимчасове, оскільки набула поширення так звана «теорія відмирання сім'ї при соціалізмі» [13, с. 292-293]. Таким чином, заборона усиновлення на даному етапі розвитку соціалістичного суспільства, пояснювалась виключно турботою про захист інтересів дітей.

Однак потреба існування такого інституту змусила владу (ВЦВК і РНК РРФСР) у березні 1926 р. видати Декрет «Про зміну Кодексу законів про акти

громадянського стану, шлюбне, сімейне і опікунське право», яким було введено нову главу, присвячену усиновленню. При цьому закон надавав правову силу всім фактичним усиновленням, що мали місце в той період, коли усиновлення було заборонене. Таке рішення обумовлювалось рядом обставин. По-перше, діяльність щодо ліквідації дитячої бездоглядності та безпритульності, функціонування дитячих установ – будинків дитини і дитячих будинків – показали необхідність використання усіх способів піклування про дітей, у тому числі, і виховання в чужих сім'ях. Крім того, стало очевидним, що кращою формою виховання, все ж таки, є сімейне виховання в поєднанні з вихованням у дитячому колективі. З іншого боку, надходила велика кількість клопотань від громадян, які бажали взяти в сім'ю дітей. Все це примусило прийти до висновку, що подальша заборона усиновлення була б недоцільною, і суперечила б вимогам життя та інтересам дітей-сиріт.

Що стосується України, то в липні 1919 р. РНК УСРР прийняла Сімейний кодекс УСРР, який так і не набув чинності через воєнні дії, що точилися тоді в Україні. Проте, зазначав Г. Матвеев, як історичний документ він має певну цінність, оскільки характеризує спробу кодифікації сімейного законодавства перших років радянської влади в Україні [14, с. 478]. Сімейний кодекс УСРР 1919 р. містив дві статті про усиновлення. Як слушно підкреслює В. Кубишкіна, на відміну від сімейного законодавства РРФСР перших років радянської влади, український законодавець усе-таки залишив норми про усиновлення в кодифікованому акті [12, с. 26].

19 листопада 1926 р. ВЦВК постановив: «З метою врегулювання правових відносин, що випливають із шлюбу, сім'ї та опіки та для забезпечення інтересів матері і особливо дітей, утвердити і ввести в дію з 1-го січня 1927 р. Кодекс законів про шлюб, сім'ю та опіку». В цей Кодекс, поряд з іншими правовими нормами про шлюб, сім'ю, опіку, увійшли 11 статей, які склали окрему главу і регулювали питання усиновлення [15, с. 9].

Сімейний кодекс УСРР 1926 р., який, на відміну від попереднього, набув чинності, також передбачав інститут усиновлення. Г. Матвеев констатував: «Заклучна глава першого розділу Сімейного кодексу УСРР присвячувалася інституту усиновлення (удочеріння), вперше введеному тоді в українське сімейне законодавство. На той час уже зникли підстави, відповідно до яких наша держава утримувалася від визнання цього інституту в перші роки радянської влади (небезпека експлуатації усиновлених і загроза того, що за допомогою усиновлення капіталістичні елементи обходять норми декрету про скасування спадкування)» [14, с. 493].

Остаточному закріпленню в законодавстві усиновлення, сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР (8 серпня 1943 р.) «Про усиновлення», який встановив новий вид усиновлення шляхом дозволу записувати усиновлювачів в якості батьків усиновлених дітей. Таке нововведення надало можливість усиновленим дітям набувати права на аліменти, спадкові права не тільки від усиновлювачів, але і від своїх нових дідів, бабів тощо.

Ретельного правового регулювання інституту усиновлення набув з ухваленням Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і

сім'ю від 27 липня 1968 р. та Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР від 26 червня 1969 р. Після набуття чинності цими нормативно-правовими актами, усиновлення стали розглядати як одну із форм сімейного виховання дітей, батьки яких померли або позбавлені батьківських прав або з інших причин не можуть виховувати своїх дітей [16, с. 178].

І нарешті, більш ніж 30-річне існування Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР, а також глибокі зміни, що відбулися в політичному, соціально-економічному житті України, зумовили розробку та прийняття нового сімейного законодавства. Прийняття Сімейного кодексу України 10 січня 2002 р., та набуття ним чинності з 1 січня 2004 р., стали важливим кроком на шляху нормативного регулювання відносин усиновлення. Як відзначає О.М. Нечаєва, паради суверенітетів держав зумовили і зміни в національному законодавстві про усиновлення, бо саме усиновлення завжди якнайкраще відображало особливості державного впливу на сімейні відносини [17, с. 270].

Висновки. Розвиток інституту усиновлення в сімейному законодавстві України свідчить про його важливість у загальній системі опікування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Українська держава, з перших років своєї незалежності, активно будувала власну правову систему, поступово відмовляючись від союзного законодавства та формуючи національне законодавство, яке б відповідало не лише сучасному стану політичного, соціально-економічного розвитку суспільства, а й враховувало міжнародний досвід правотворення та правозастосування. Не винятком, у цьому, загальному процесі, стало і сімейне законодавство, у частині правового регулювання охорони дитинства, прав та інтересів дитини, в т.ч. і усиновлення, яке визначається формою влаштування та способом захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сімейний кодекс України. – К. : Велес. – 2013. – 64 с.
2. Карпенко О. Сімейні форми утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: проблеми правового реформування // Право України. – 2001. – № 3. – С. 79-81.
3. Соціальне сирітство в Україні: Експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування // Авт. кол. Волинець Л.С., Комарова Н.М., Антонова-Турченко О.Г., Іванова І.Б., Пеша І.В. – К. : Вид-во «Студцентр». – 1998. – 120 с.
4. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. – Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные. – М. : Статут, 2003. – 639 с.
5. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1975. – 156 с.
6. Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. – СПб. : Изд-во Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006, – 272 с.
7. Стасюк Г. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному аспекті // Право України. – 2005. – № 2. – С. 108-111.

8. *Нечаева А.М.* Охрана детей-сирот в России (история и современность). – М. : Дом, 1994. (Проблемы детства: наука практика). - 176 с.

9. *Федорова О.А.* Развитие системы презрения детей-сирот в России // Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства / Отв. ред. В.Н. Литовкин. – М. : ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. – С. 84-105.

10. *Рязанцев В.В.* Правоотношения усыновления в российском семейном праве : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Рязанцев В.В. – М., 2001. – 18 с.

11. *Кустова В.В.* Усыновление в законодательстве стран Западной Европы и России XIX века // Журнал российского права. – 2001. – № 9. – С. 126-131.

12. *Кубишкіна В.* Генезис інституту усиновлення в сімейному праві // Віче. – 2010. – № 20. – С. 24-26.

13. *Бошко В.* Очерки советского семейного права. Госполитиздат УССР. – К. : 1952. – 372 с.

14. *Матвеев Г.К.* Вибране /Упоряд. В.І.Кисіль. – К. : Україна, 2008. – 600 с.

15. *Клячко М.М.* Усыновление по советскому семейному праву. – М. – 1963. – Госиздат. юрид. лит. – 56 с.

16. *Маслов В.Ф.* Действующее законодательство о браке и семье / В.Ф. Маслов, З.А. Подопригора, А.А. Пушкин. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1972. – 212 с.

17. *Нечаева А.М.* Семейное право: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2008. – 328 с.

Косенко Н.П. Становлення та розвиток інституту усиновлення в сімейному законодавстві

Стаття присвячена висвітленню питання щодо становлення та розвитку інституту усиновлення в сімейному законодавстві.

Ключові слова: законодавство про усиновлення, інститут усиновлення, усиновлювач, усиновлений.

Косенко Н.П. Становление и развитие института усыновления в семейном законодательстве

Статья освещает вопросы становления и развития института усыновления в семейном законодательстве.

Ключевые слова: законодательство об усыновлении, институт усыновления, усыновитель, усыновленный.

Kosenko N.P. Formation and development of the institution of adoption in family law

The article deals with the issues of formation and development of the institution of adoption and family law.

Keywords: legislation on adoption, adoption Institute, adopter, adoptee.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2013.